

S Z E M L E

Kertész András, Cognitive Semantics and Scientific Knowledge

John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, 2004. VIII + 259 lap

Tudománypolitikai státuszát, intézményi háttérét és publikációs fórumainak rangját tekintve a kognitív nyelvészet ma már önálló diszciplinának számít a kogníció kérdéseivel foglalkozó tudományok rendszerén belül. Ami az elméleti célkitűzéseket, a tudományos kutatás legitim módszereit és a vizsgált jelenségek típusait illeti, a kognitív nézőpontú nyelvészet mégsem jelent egy-egy vizsgálódási irányt. Ennek feltehetően több oka is van. Tudománytörténeti mércével mérve a kognitív nyelvészet szinte viharos gyorsasággal – alig másfél évtized alatt – vívta ki szuverenitását. Az önálló elméleti alapvetés megteremtésére és a kulcsfogalmak definiálására talán elegendő lehetőséget adott e rövid történeti periódus, a mindennapi kutatási gyakorlat egységesítése azonban minden bizonnyal jóval hosszabb időt igénylő folyamat lesz. A kutatási gyakorlat sokféleségének másik vélhető oka a diszciplína sajátos témájában rejlik. A kogníció a humán viselkedés legösszetettebb felépítésű, sok szempontból vizsgálható komponense. Mivel a kognitív nyelvészet a nyelvi rendszer, a nyelvtudás és a nyelvhasználat jelenségeit az általános értelemben vett kogníció szerves részének tekinti, tárgyának megközelítésekor a lehetséges elméleti nézőpontok sokaságával kell számolnia. E nézőpontbeli pluralitást és a tudományközi együttműködés szerepét a téma kutatói hamar felismerték. Így nem tekinthető véletlennek, hogy a kognitív nyelvészet legfontosabb belátásai a neurológia, a fiziológia, az elmefilozófia és a tudományelmélet képviselőivel folytatott intenzív dialógusban kristályosodtak ki.

E dinamikusan fejlődő tudományterület fogalmi és módszertani kérdéseiről ad szisztematikusan igényű áttekintést KERTÉSZ ANDRÁS új könyve. Korábbi munkáitól némileg eltérően (Metalinguistik. Grundlagen und Fallstudien. Debrecen, 1999., Nyelvészet és tudományelmélet. Bp., 2001.) a szerző itt egy szűkebb kutatási irányzat, a kognitív szemantika tudományos profiljának bemutatására törekszik.

Könyvének első nagyobb tartalmi egységében KERTÉSZ a metatudományos reflexió módszerével tárja fel a vizsgálandó témakör alapösszefüggéseit. Széles körben észlelhető jelenség, hogy a kognitív szemantika eredményeit szélsőséges módon ítélik meg a szakma képviselői. Az optimisták egyenesen a nyelv működéséről alkotott tradicionális elképzelés forradalmi megújulásáról beszélnek, a szkeptikusok ezzel szemben a kognitív megközelítésmód ingatag tudományos alapjaira mutatnak rá. Az ellentmondásos értékítéletek zavaros helyzetét KERTÉSZ szerint egy világosan megfogalmazott metatudományos kérdéssel lehetne tisztázni: „[m]eddig bővíthető és milyen korlátokba ütközik a kognitív szemantikai elmélet?” (1).

Nem szükséges hosszasan érvelni e kérdés jelentősége mellett. Magától értetődő, hogy a differenciálódás és a specializálódás jelenlegi fejlődési szakaszában a kognitív nyelvészettel foglalkozó kutatók munkája nem vonható ki a metatudományos reflexió ellenőrzése alól. Ugyanakkor kevésbé nyilvánvaló, hogy hogyan lehetne megállapítani az elméletalkotás lehetőségeit és határait, ha a kérdést ebben az általános formában tesszük fel. KERTÉSZ értelmezésében a probléma sikeres tisztázása attól függ, hogy képesek vagyunk-e lokalizálni a metatudományos kérdésfelvetést.

Javaslatra szerint először is meg kell jelölni egy olyan konkrét témát, ami a kognitív szemantikai kutatás gyakorlatában központi szerepet játszik. A tudományos fogalomalkotás témája erre megfelelő jelöltnek tűnik. A neurológusok és a megismerés kérdéseivel foglalkozó filozófusok egybehangzó véleménye szerint a fogalomalkotás folyamatainak elemzésével lehet a legeredményesebben kimutatni, hogy a nyelvi tudás hogyan illeszkedik a kognitív folyamatok átfogó rendszerébe. E meggyőződés fő oka az, hogy az érzékeléstől a gondolkodásig és cselekvésig vezető út minden egyes szakaszát mélyreható fogalmi összefüggések szövik át. Egyes kutatók szerint az érzékek tartalmát meghatározó szelekciós mechanizmusok miatt már a külvilággal való kapcsolatfelvétel legelemibb szintjén, a stimulusok recepciójában is kimutatható a fogalmak jelenléte. Kontrollált körülményei miatt a tudományos fogalomalkotás a fogalomképződés paradigmatis eseteinek tekinthető. Másodszor, állítja KERTÉSZ, a vizsgálódások során olyan szemantikai irányzatokra kell korlátozódni, amelyek a tudományos fogalomalkotás kérdéseit példaszerű módon tárgyalják. Kétségtelen, hogy ebből a szempontból az utóbbi években dominánssá vált két irányzat, a holizmus és a modularizmus a legjobb választás. A nyelvi tudást és a kogníció egyéb folyamatait a holizmussal rokonszenvező teoretikusok egységes, rendszerszerű egésznek tekintik. A modularizmus hívei éppen ellenkezőleg, a nyelvi képességet önálló elvek alapján működő kognitív szerveződési szintnek, modularizáltnak fogják fel. Köztudomású, hogy a kognitív szemantikán belül mindkét szemléletmódot meghatározó elméletek és befolyásos kutatók képviselik: a holizmushoz többek között a metafora kognitív elmélete (G. LAKOFF és M. JOHNSON), a modularizmushoz pedig a kétszintű szemantika teóriája (M. BIERWISCH és E. LANG) kapcsolódik.

A metatudományos kérdés imént bemutatott kettős szűkítésével – lokalizációjával – KERTÉSZ egy olyan módosított kiindulópontot hoz el, amelyben már szabatosabban megfogalmazhatja könyvének alapproblémáját: „[m]eddig bővíthető és milyen korlátokba ütközik a holisztikus és a moduláris kognitív szemantika, ha a tudományos fogalomalkotás problémáit vizsgáljuk?” (32).

KERTÉSZ mindjárt hozzáteszi azonban, hogy a holisztikus és a moduláris kognitív szemantika lehetőségeit az analitikus tudományelmélet aktuális kérdéseinek érintése nélkül nem lehet kielégítően tárgyalni. Hogy pontosan milyen módon és milyen eredménnyel lehet alkalmazni a két említett szemantikai irányzatot, az csak a tudományelméleti háttér felvázolása után mutatkozhat meg.

Az elmúlt évszázad egyik döntő tudományelméleti fordulata kétségkívül az ismeretelmélet naturalizált programjának megjelenése volt. W. V. QUINE a 60-as évek végén fejtegette ki radikális

nézeteit az ismeretelmélet természettudományos megalapozásáról. Programjának egyik sokat idézett tézise szerint az ismeretelmélet hagyományos módszereit a tudományos kutatás módszereivel kell felváltani. Értelmezőinek többségével szemben ebben a vonatkozásban QUINE rendkívül tisztán fogalmazott és mindig következetesen járt el: a világra vonatkozó tudás logikai rekonstrukciójában csak a tapasztalati úton tesztelhető eredményeket tartotta elfogadhatónak. Érdemes megjegyezni, hogy a naturalizált ismeretelméletként emlegetett tudományfilozófiai program közvetlen forrása a QUINE által már korábban meghirdetett „szemantikai fordulat” volt (QUINE, *Word and Object*. MIT Press, Cambridge, 1960. 270). A szemantikai fordulat eredeti feladata abban állt, hogy az általában vett tudományos nyelvet a predikátum logika extenzionális nyelvére korlátozza. QUINE felismerte, hogy a tudomány empirikus tartalmáról folytatott vitában az érzéki benyomások és az észleletek nehezen megragadható tartalma helyett bizonyos esetekben célravezetőbbnek tűnik magukról a szavakról vitatkozni. Ez a nézőpontváltás a naturalizmus későbbi programja számára is rendkívül fontosnak bizonyult. QUINE elképzelésében a megismerés kutatói egy olyan megtisztított tudományos nyelvet használnak, amely ellenáll a mentalizmus kísértéseinek, és leginkább a matematikai-fizikai természettudományok nyelvére hasonlít. Az érzéki megfigyelés intenzionális kifejezései ezért nem kaphattak helyet a naturalizmus szótárában. De ennél jóval többről volt szó, hiszen QUINE általános ítélete szerint minden intenzionális jelentéstartalmú kifejezés és beszédfordulat a „sötétség teremtménye”. Tiltólistára kerültek az olyan összetett mondatok például, amelyek a mellékmondat tartalmát kívülről kvantifikálják, az indexikus kifejezések, a modális logika terminusai, és QUINE újraértelmezte a mentális attitűdöket jelölő fordulatokat is.

KERTÉSZ jól látja, hogy a QUINE által kidolgozott tudományelmélet szigorú és radikális extenzionalizmusán az utókor sokat módosított. Éppen a kognitív tudományok fejlődésével magyarázható, hogy több olyan értelmezés is napvilágot látott, amely már liberálisabban közelítette meg az intenzionalitás kérdéseit. A naturalizmus quine-i programjának célkitűzése eközben ugyanaz maradt – a világra vonatkozó tudás empirikus rekonstrukciója –, az alkalmazott kutatási módszerek azonban szemléletmódot megváltoztak. Röviden úgy foglalhatnánk össze a változások lényegét, hogy a kilencvenes évektől fogva a naturalizált tudományelméletben alkalmazott eljárások már nem korlátozódtak a matematikai-fizikai természettudományok módszereire és szótárára. Jól érzékelteti a tudományelmélet szemléletmódjában lejátszódott elmozdulás irányát, hogy jelenleg a kognitív pszichológia, az információfeldolgozás elmélete és a kognitív nyelvészet is meghatározó szerepet játszik a megismerés kutatásában.

A tudományelméleti háttér áttekintéséből arra lehet tehát következtetni, hogy a kognitív szemantika a naturalizált tudományelmélet eredeti felfogásának egyik lehetséges kiterjesztése. Gondolatmenetének következő lépésében KERTÉSZ részletes elemzéssel mutatja be, hogy miként lehet a két domináns kognitív szemantikai irányzat, a holisztikus és a moduláris szemantika alapbelátásait metatudományos nézőpontból megfogalmazni. A holizmust LAKOFF és JOHNSON metaforaelmélete, a modularizmust BIERWISCH és LANG kétszintű szemantikai modellje alapján vizsgálja a szerző. Elemzéseit a következőképpen összegezhethetnénk. Első megközelítésben megállapítható, hogy egymással szembeszegülő elméletekkel van dolgunk. A LAKOFF és JOHNSON-féle metaforaelmélet mint kognitív szemantikai elmélet metaforikus szerkezetűnek fogja fel a tudományos fogalmak rendszerét. Leegyszerűsítve ez az állítás azt jelenti, hogy tudományos fogalmaink képi, fogalmi és logikai asszociációk bonyolult, de egységes hálózatában jönnek létre. A kétszintű szemantika BIERWISCH és LANG által kidolgozott modellje ezzel szemben arra a következtetésre jut, hogy a tudományos fogalmak a gondolkodási folyamatokat irányító autonóm modulok interakciójából származnak, hasonlóan ahhoz, ahogyan klasszikus munkájában J. FODOR a pszichikum modularizált működését egykor felvázolta (FODOR, *The Language of Thought*. Harvard University Press, 1975.). KERTÉSZ elemzése tárgyilagos hangvételű, nem foglal állást egyik megközelítés mellett sem, mivel számára fontosabb az, hogy ezen a ponton ismét visszatérhet könyvének alapkérdéséhez: „[m]eddig bővíthető és milyen korlátokba ütközik a metafora kognitív elméletének és a két-

szintű szemantika moduláris modelljének metatudományos kiterjesztése?” (52). Ezzel a végleges formába öntött tudományelméleti kérdéssel zárul a könyv helyzetfelmérésből és fogalomelemzésből álló első nagyobb tematikus egysége.

A könyv második részében KERTÉSZ esettanulmányokkal mélyíti el a metatudományos reflexió eredményeit. Elsőként a tudásszociológia vitáját eleveníti fel. Választása némileg meglepő, de nem teljesen önkényes, hiszen a hetvenes években QUINE naturalizmusa mellett a D. BLOOR nevéhez fűződő tudásszociológiai teória számított a hagyományos ismeretelmélet másik, empirikus szemléletmódú alternatívájának. A tudásszociológia általános téziseinek vizsgálata során KERTÉSZ megállapítja, hogy a tudás kognitív és szociális komponenseinek megkülönböztetése a metafora kognitív elméletével és a kétszintű szemantika moduláris modelljével egyaránt összeegyeztethető. BLOOR tudásszociológiáját ezért a kognitív szemantika egyik lehetséges metatudományos bővítéseként vagy kiterjesztéseként fogja fel.

Esettanulmányok mutatják be a metatudományos kiterjesztés korlátait is. KERTÉSZ közismert elméleti problémákon teszteli a kognitív elméletek teherbírását. Megállapítja, hogy a körben forgó érvelés, az empirikus aluldetermináltság vagy az igazságkritérium meghatározásának jellegzetes problémáira nem kínál gyökeresen új megoldást sem a metafora kognitív elmélete, sem a kétszintű szemantika. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a metaelméleti reflexió ezekben az esetekben nem vezet el olyan belátáshoz, amit eredményesen lehetne alkalmazni a tárgytudományos kutatás mindennapi gyakorlatában.

KERTÉSZ ANDRÁS új könyvének gondolatvezetése egymásra épülő argumentációs lépések bonyolult sorozatából épül fel: a metatudományos és a tárgytudományos érvek összefonódásából egy sajátos, polifonikus szerkesztésű tudományos elbeszélés bontakozik ki az olvasó szeme előtt. Ha kellő koncentrációval követjük az érvelés lépéseit, és nem tévesztjük szem elől a fejezetek célját, a mű mégis könnyen áttekinthetővé válik. A hazai és a nemzetközi kutatások jelenlegi helyzetét figyelembe véve meggyőződéssel állíthatjuk, hogy KERTÉSZ értékes felismerésekkel gazdagította a kognitív nyelvészet irodalmát.

VECSEY ZOLTÁN